

**ДО ПРОБЛЕМИ СУЧАСНИХ
КЛАСИФІКАЦІЙ ДІЄСЛОВА У
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ
СИСТЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ
ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ**

**Людмила Мартиросян
(Полтава)**

Ключові слова: лексико-семантична система, зіставна лексична семантика, дієслівна міжмовна омонімія, лексема, семема, семантична класифікація дієслів, імпліцитна морфологія, функціонально-семантичне поле, модель, тип.

Сучасна лексична семантика є невичерпним джерелом для нових контрастивних досліджень, спрямованих на вивчення міжмовних контактів, взаємозв'язків і взаємовпливу як різних мов загалом, так і близькоспоріднених зокрема. Особливо актуальним і дотепер залишається створення найбільш ефективної методики для визначення основних одиниць, принципів, критеріїв і параметрів зіставної лексикології, оскільки «нечисленні праці з зіставної лексичної семантики ґрунтуються на випадкових засадах, у них використовуються суб'єктивні критерії оцінки розбіжності / тотожності міжмовних корелятивів» [10, с. 4]. Пошуки основних підходів до розв'язання цієї проблеми зумовлені необхідністю більш детального висвітлення динаміки лексико-семантичних систем української та російської мов, вивчення сучасних класифікацій, з'ясування характеру та типів міжмовних лексичних корелятивів як у плані форми, так і змісту.

Специфіка лексики як системи виявляється в її відкритості, і це ніяк не порушує сам принцип системності, тому що кожне слово, входячи в лексичну систему мови, набуває всіх системних ознак, а якщо мова визначається системою, то послідовно з цього випливає визнання лексики як системи, оскільки неможливо уявити собі систему, одні елементи якої були б системними, а інші – безсистемними.

Головним аргументом підтвердження цієї думки можна вважати той факт, що у сфері лексики чітко визначаються всі ті види відношень і зв'язків, які є основними для мовної системи в цілому, а саме: 1) відношення «засоби – функції» (одиниці нижчого рівня виступають засобом оформлення одиниць вищого рівня, а в одиницях вищого рівня будь-яка одиниця реалізує свої функції, виступаючи як складова частина); 2) відношення маніфестації (пов'язують форму слова – лексему – з його значенням – семемою); 3) парадигматичні відношення, в основі яких лежить формальна чи семантична подібність слів; 4) синтагматичні відношення, що виявляються в закономірності сполучуваності слів у лінійному ряді; 5) відношення репрезентації (варіантності), якими віртуальні, системні слова пов'язуються з їх актуальними реалізаціями у складі речень [12, с. 47 – 52].

Аналізові цих зв'язків і відношень присвячені численні роботи лінгвістів, за результатами яких на сучасному етапі сформувались поняття й терміни, які розкривають науковий погляд на лексику як систему, визначились принципи, склались різні методики дослідження елементів цієї системи. І тому подальше вивчення лексики як системи потребує не тільки охоплення всіх частин (сфер) словника, а й поглиблення досліджень, що пов'язано, зокрема, з виявленням вищезгаданих зв'язків та відношень для окремих елементів мовної системи.

У лексико-семантичній системі мови чільне місце посідає дієслово, оскільки ця частина мови вирізняється складністю свого значення, різноманітністю граматичних категорій і форм, багатством парадигматичних і синтагматичних зв'язків. Сукупність дієслів – це той фонд, який мова надає мовцю для опису світу. Прототипічне дієслово позначає динаміку ситуації – зміни. Основний базовий лексичний фонд складає класифікацію ситуацій, а саме: типів змін, типів подій, що можуть відбуватися з об'єктами, тоді як граматики містить безліч ознак для опису об'єктів та ситуацій даної мови. Базове дієслово в первинному значенні можна розглядати як певну семантичну схему, семантичну модель зміни стану об'єкта (у результаті дії людини чи під впливом інших факторів), в яку може бути «підставлений будь-який об'єкт». Все сказане підтверджує думку В. В. Виноградова про те, що «дієслово – це найскладніша й

наймісткіша граматична категорія мови. Дієслово є найбільш конструктивним порівняно з усіма іншими категоріями частин мови. Дієслівні конструкції впливають на іменні словосполучення й речення» [5, с. 337].

Імпліцитні властивості дієслівних словоформ відбивають перш за все національні особливості мови, її внутрішню специфіку, а тому є важливими при зіставленні з іншими мовами.

Провідна роль дієслова виявляється і в загальній системі відношень. Однак, теоретичне й практичне значення дієслова не вичерпується лише цими аспектами, у зв'язку з чим лексико-семантичні особливості цієї частини мови й дотепер лишаються предметом уваги більшості сучасних досліджень.

Спираючись на погляди В. Гумбольдта й Г. Штейнталя, ще О. О. Потебня створив своєрідну лінгвістичну теорію дієслівності, де дієслово виступає як «найвища, найбільш абстрактна, гнучка, конструктивна й вічно прогресуюча категорія людської мови» [2, с. 238].

До того ж, розглядаючи значення дієслова, необхідно враховувати його екстралінгвальну й лінгвальну зумовленість, оскільки денотатом дієслова є ситуація, до складу якої входять субстанції з їхніми ознаками і процеси з їх характеристиками [6, с. 359]. Цим значною мірою пояснюється складність (багатокомпонентність) структури значень дієслова, а також гомогенний та гетерогенний характер компонентів, що складають його значення (Васильєв [4], Гайсіна [6] та ін.). У цілому «розмежування дієслівних лексем за характером їх семантики викликає певні труднощі, тому що в дієслові більше, ніж в інших частинах мови, перетинаються, взаємодіють лексичне й граматичне, власне знакове й структурне значення» [17, с. 128].

Складність значеннєвої структури дієслів, які становлять особливий семіологічний клас слів, підкреслює й А. А. Уфимцева: «Дієслівні лексеми є такими словесними знаками, в номінації яких фіксуються і закріплюються різні семантичні ознаки, різноманітні ракурси зв'язків дієслівної дії, процесу, стану з предметами й особами, які виконують ці дії або підлягають їхньому впливу» [17, с. 117].

Семантичну класифікацію дієслів за їх формальними ознаками подає В. М. Русанівський [14], маючи на меті встановлення зв'язку між граматичними і семантичними особливостями дієслів. Використовуючи як фактичний матеріал 4000 дієслів, автор розподіляє їх між 81 семантичною групою: модальні дієслова можливості, дієслова, що означають фізичний стан, побажання тощо. Чим ширший охоплюваний групою лексичний матеріал, тим більш різноманітним, незалежним від форми вираження є зміст кожної окремої лексеми. І, навпаки, чим вужча в кількісному аспекті група, тим відчутніша семантична близькість дієслів, що входять до її складу. Подальша робота автора спрямована на розгляд історії структури дієслова як семантико-морфологічного класу слів шляхом зіставлення різних синхронних зрізів мови. На фактичному матеріалі історії морфемної й семантичної структури українського дієслова В. М. Русанівський пояснює окремі типові риси розгортання мовної структури, розкриває закономірності «розвитку мови як складної єдності протилежностей, як системи взаємного протиставлення одиниць різного походження, функціонального призначення й частоти вживання» [15, с. 300].

Докладний аналіз особливостей дієслова з позицій імпліцитної морфології проведено О. М. Соколовим [16] у роботі «Основы имплицитной морфологии русского языка», де автор демонструє різноаспектність цієї частини мови, насамперед, її синтагматичні зв'язки. Крім того, роль дієслова в побудові граматики визначено як системоутворювальну.

Ю. Д. Апресян [1] встановлює типи регулярної багатозначності дієслів, зокрема, класифікує дієслова на сигніфікативному рівні, виділяючи такі типи значень, як «каузація» → «вилучення» → «ліквідація» → «виділення» → «обробка» → «деформація».

О. В. Бондарко [3, с. 114] розглядає функціонально-семантичне поле дієслова та його категоріальні ситуації: темпоральність, аспектуальність, часову локалізованість, часовий порядок, спрямовуючи аналіз «від семантики» і «від форми».

Ще одна спроба класифікувати дієслова на семантичному рівні зроблена В. В. Мартиновим, П. П. Шубою, М. І. Ярмош. Семантичні ознаки, покладені в основу їхньої класифікації, зводяться до певного набору семантичних дихотомій: наявність / відсутність суб'єкта й об'єкта, наявність / відсутність змін у суб'єкті, об'єкті чи самій дії. Із 64 можливих комбінацій цих ознак реалізованими у значеннях дієслів виявляються лише 8, за якими дієслова розподіляються на групи: переміщення, перетворення, відношення, стану, діяльності, руху і зміни стану.

Як бачимо, загальноприйнятої класифікації дієслівної лексики на сьогодні не розроблено, та й чи можлива вона взагалі, бо будь-яка класифікація зумовлюється певними принципами й аспектами, як, наприклад, класифікація дієслівних міжмовних омонімів у генетичному і функціонально-семантичному аспектах, де кінцевим результатом етимологічного аналізу вважається визначення того, як виникло слово і які зміни його форми й значення створили звукову форму й значення слова.

Для з'ясування походження дієслівних українсько-російських міжмовних омонімів слід враховувати зміни в граматиці й словотворі, закономірності зміни значень слова в кожній мові та їхні споріднені зв'язки. Це зумовлено недостатнім вивченням одно- та багатозначних дієслів з позицій дієслівної семантичної варіативності, а також категорій каузативності, фазовості, аспектуальності, способів дієслівної дії, формальних, словотвірних та синонімічних рядів, створюваних їхніми лексико-семантичними варіантами, їхньої належності до певних лексико-семантичних груп.

При денотативному підході слід брати до уваги, перш за все, природне онтологічне членування дій, процесів, подій та стану, відображених у структурі дієслів-омонімів зіставляваних мов. У працях останніх років семантичні класи слів, виділення яких ґрунтується на денотативному принципі, часто уточнюються за допомогою різних формалізованих методів та прийомів, що враховують і власне мовні ознаки слів.

Парадигматична класифікація дієслівних міжмовних корелятивів розроблялася шляхом виділення в значеннях слів (у зіставленні з ідентифікатором) тотожних

та диференційних компонентів. За таким принципом ми виділили різноманітні лексико-граматичні розряди, в тому числі аспектуальні групи дієслів, каузативні й некаузативні дієслова, а також найбільш випадкові лексико-семантичні групи, наприклад, активні та пасивні дієслова сприйняття тощо. Парадигматичні класифікації перехрещуються з тематичними (денотативними), але повністю з ними, як правило, не збігаються. Парадигматичний принцип, на відміну від тематичного, враховує не тільки денотативний, а й сигніфікативний аспекти значень українсько-російських відповідників. Так, каузативні й некаузативні, статальні й інхоативні, результативні й нерезультативні дієслова, а також інші подібні групи вилучаються тільки за парадигматичним принципом шляхом аналізу сигніфікативних (тобто категоріальних, а не речових) компонентів у значеннях дієслова.

Синтагматичний принцип, покладений в основу класифікації дієслівних міжмовних корелятивів, базується на врахуванні семантичного змісту дієслівної валентності.

Лексичні омонімічні відношення між українсько-російськими дієслівними відповідниками в плані змісту перебувають лише в семантичному відношенні виключення [8]. Проте залежно від того, якими внутрішньомовними та міжмовними лексико-семантичними процесами зумовлюється наявність міжмовних омонімів, ми можемо виділити певні типи, моделі, приклади [13, с. 177 – 180] та групи дієслів-омонімів звучання, розчленованої / нерозчленованої тривалості, дієслова впливу на предмет, дієслова руйнування, конкретної фізичної дії тощо [9].

При виділенні цих груп ми спиралися на власну інтуїцію, на наші знання про реальну дійсність, тобто, в кінцевому результаті – на екстралінгвальні фактори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды – Интегральное описание языка и системная лексикография. – Т. 2. – М., 1995.
2. Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. – К., 1977.

3. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени. – СПб, 1999.
4. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990.
5. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). – М., 1972.
6. Гайсина Р. М. Значение и синтагматика глагола (на материале глаголов отношения). – Уфа, 1980.
7. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М., 1998.
8. Гак В. Г. Системность в лексике и типология лексических значений слов // Актуальные проблемы лексикологии: Тезисы докл. лингв. кон. А. – Новосибирск, 1971. – С. 87 – 88.
9. Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов: Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К., 1997.
10. Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. – 1996. – № 2 – 3. – С. 3 – 11.
11. Кочерган М. П. Контрастивна семантика на порозі нового тисячоліття // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. ст. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 3 – 8.
12. Кузнецова М. В. Каузативность как одна из центральных категорий глагола // Проблемы лексической и категориальной семантики. – Симферополь, 1982. – Вып. 2. – С. 47 – 52.
13. Мартиросян Л. І. Принципи класифікації гомогенних (семантико-етимологічних) дієслівних омонімів // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київ. держ. лінгв. ун-ту. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 177 – 180.
14. Русанівський В. М. Спроба визначення семантичних груп дієслів на основі формальних критеріїв // Структурно-математична лінгвістика. – К., 1965. – С. 56 – 65.
15. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
16. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М., 1997.
17. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М., 1974.

Определение функциональных особенностей семантики глаголов в сопоставляемых языках в связи с аспектуальностью, морфемной и семантической корреляцией позволяет установить качественные и количественные соотношения глагольных омонимических ЛСВ, определить сферы их употребления, стилистическую маркированность и другие характеристики. Глагол в первичном его значении рассматривается как семантическая схема, семантическая модель, которые позволяют создать на основе семантического отношения исключения новые классификации типов украинско-русских глагольных единиц, частотно-типологических моделей, типолого-параметрических комплексов глагольных межъязыковых омонимов и др.

Ключевые слова: *лексико-семантическая система, сопоставительная лексическая семантика, глагольная межъязыковая омонимия, лексема, семема, семантическая классификация глаголов, имплицитная морфология, функционально-семантическое поле, модель, тип.*

The definition of the functional peculiarities of the verb's semantic in the compared, languages in connection with aspectuality, morphemic and semantic correlation, gives the opportunity to establish quantitative & qualitative correlations of verbal homonymic LSV, to define the spheres of their usage, stylistic coloring and other characteristics. The verb in its primary meaning is considered as the semantic scheme, semantic model, that allows to create on the basis of exceptional semantic relations the new classifications of Russian and Ukrainian verbal units' types of frequency and typological models, typological and parametrical complex of the verbal interlingual homonyms.

Key words: *lexicon-semantic system, comparative lexical semantics, verbal interlingual homonymy, lexeme, semema, semantic verbal classification, implicitable morphology, functional and semantic field, model, type.*